

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”, CLUJ-NAPOCA

Carantinele din pasurile Carpaților Răsăriteni
(secolele XVIII-XIX)

Teză de doctorat

Rezumat

Coordonator științific:

Cercetător științific I dr. Susana Andea

Doctorand:

Demjén Andrea-Erzsébet

Cluj-Napoca

2018

Cuprins

Introducere	5
I.Repere istoriografice. Surse documentare. Metodologie	9
I.1. Repere istoriografice	9
I.1.1. Lucrări generale	9
I.1.2. Lucrări speciale.....	13
I.2. Surse documentare	18
I.2.1. Izvoare de arhivă.....	18
I.2.2. Izvoare cartografice	22
I.2.3. Surse arheologice.....	24
I.3. Metodologie	27
II. Cadrul istoric. Preliminarii la înființarea carantinelor în secolul al XVIII-lea.....	30
III. Politica sanitară a Imperiului Habsburgic în secolul al XVIII-lea	33
III.1.1. „Generale Normativum in Re Sanitatis”	36
III.1.2. Reforma chenotiană din 1785	38
IV. Instituția carantinei.....	42
IV.1. Terminologie	43
IV.2. Structura organizatorică a serviciului carantinal	44
IV.2.a. Cordonul sanitar	45
IV.2.b. Plăieșii.....	50
IV.2.c. Rastel.....	54
IV.3. Organizarea interioară a carantinelor	55
V. Înființarea carantinelor din estul Transilvaniei	61
V.1. Carantina de la Oituz	64
V.1.1. Carantina de la Oituz în izvoarele scrise.....	64
V.1.2. Carantina de la Oituz în izvoarele cartografice.....	70

V.2. Carantina de la Ciuc-Ghimeș.....	74
V.2.1. Carantina de la Ciuc-Ghimeș în izvoarele scrise	74
V.2.2. Carantina de la Ciuc-Ghimeș în izvoarele cartografice	90
V.2.3. Cetatea Rákóczi de la carantina Ciuc-Ghimeș în izvoarele scrise	108
V.2.4. Cetatea Rákóczi de la carantina Ciuc-Ghimeș în izvoarele cartografice	111
V.2.5. Cercetări arheologice la Cetatea Rákóczi de la carantina Ciuc-Ghimeș.....	115
VI. Studiu de caz. Pricske „Contumaz”: o carantină austriacă la granița de est a Imperiului Habsburgic	128
VI.1. Fortificația de pe vârful Pricske	128
VI.1.1. Fortificația Pricske în izvoarele scrise	128
VI.1.2. Săpături arheologice la fortificația de pe vârful Pricske (2013, 2016–2017)	130
VI. 2. Carantina de la Gheorgheni-Pricske	139
VI.2.1. Carantina de la Gheorgheni-Pricske în izvoarele scrise	139
VI.2.2. Cercetări interdisciplinare	149
VI.2.3. Săpături arheologice la carantină (2009-2013, 2015).....	152
VI.2.3.1. Clădirea nr. 1	154
VI.2.3.2. Clădirea nr. 2	155
VI.2.3.3. Clădirea nr. 3	158
VI.2.3.4. Clădirea nr. 4.....	159
VI.2.3.5. Clădirea nr. 5	164
VI.2.3.6. Clădirea nr. 6	168
VI.2.3.7. Sistemele de încălzire în clădirile carantinei.....	172
VI.2.3.7.a. Sistemele de încălzire din clădirea nr. 2	174
VI.2.3.7.b. Sistemele de încălzire din clădirea nr. 4.....	179
VI.2.3.7.c. Sistemele de încălzire din clădirea nr. 5	182
VI.2.3.7.d. Sistemele de încălzire din clădirea nr. 6.....	186
VI.3. Cultura materială	188

VI 3.1. Cahle de teracotă.....	189
VI 3.1.1. Analiza cahlelor descoperite la fortificația Pricske.....	197
VI.3.1.2. Analiza cahlelor descoperite la carantina Pricske	202
VI.3.1.3. Proveniența cahlelor – identificarea posibilelor ateliere	225
VI.3.2. Analiza materialului ceramic descoperit la carantina Pricske	228
VI.3.3. Analiza pipelor descoperite la fortificația și carantina Pricske.....	249
VI.3.4. Obiectele din sticlă.....	261
VI.3.5. Materiale speciale	267
VI.3.6. Alimentația	284
VII. Carantina de la Tulgheș	286
VIII. Concluzii	296
IX. Abrevieri	303
X. Bibliografie.....	305
Anexa 1. Catalogul materialului arheologic.....	331
1.1. Cahle de teracotă de la fortificația Pricske	331
1.2. Cahle de teracotă de la carantina Pricske	337
1.3. Catalogul materialului ceramic descoperit la carantina Pricske	353
1.4. Catalogul pipelor descoperite la fortificația și carantina Pricske	381
1.5. Catalogul obiectelor din sticlă	435
Anexa 2. Planșe.....	439

Cuvinte cheie: carantine, cordon sanitar, ciumă, Imperiul Habsburgic, Transilvania, Ciuc-Ghimeș, Cetatea Rákóczi, Oituz, Gheorgheni-Pricske, Tulgheș, epoca modernă.

Carantinele de la granițele Imperiului Habsburgic cu Imperiul Otoman au fost cele mai importante bastioane împotriva epidemiilor. Aceste instituții complexe au fost înființate la începutul secolului al XVIII-lea, în vremea lui Carol al VI-lea, și dezvoltate de Maria Tereza și Iosif al II-lea. Astfel, la granițele Imperiului Habsburgic au fost construite mai multe stații carantinale, iar mai târziu numeroase rastele secundare. Carantinele, împreună cu străjile permanente amplasate la graniță (plăieși, mai târziu soldați grăniceri), au format un cordon sanitar, care au avut drept scop stoparea epidemiilor. Carantinele permanente au fost înființate în 1732 și desființate în jurul anului 1873. Acesta constituie și intervalul cronologic al lucrării mele de doctorat.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, autoritățile imperiale și cele provinciale au adoptat măsuri sanitare incipiente împotriva epidemiilor de ciumă. Acestea au constat în trimiterea medicilor la locurile infectate, mobilizarea autorităților locale prin instalarea cordoanelor sanitare temporare și izolarea teritoriului. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-a schimbat strategia de operare anti-ciumă. Împărații habsburgi au promovat diferite reforme sanitare de prevenire a epidemiilor aduse din țările vecine, de obicei de negustori, dar și de călătorii obișnuiți. Reglementările și ordonanțele sanitare (*Generale Normativum in Re Sanitatis* și reformele elaborate de Adam Chenot), pe lângă controlarea stării de sănătate a populației, au contribuit și ele la o mai puternică centralizarea a provinciei din punct de vedere economic, politic și militar.

Tema lucrării de față a impus o reconstituire a cadrului istoric preliminar înființării carantinelor, la începutul secolului al XVIII-lea, precum și o expunere a reformelor sanitare implementate de către autoritățile imperiale. În primul rând am considerat necesară clarificarea terminologiei legate de instituția carantinei. Am dedicat un subcapitol analizei detaliate a structurii organizatorice a unei carantine: pe baza surselor de arhivă și a bibliografiei existente, am încercat să analizez ce a însemnat și cum a funcționat cordonul sanitar, ce rol au avut plăieșii în paza graniței, precum și noțiunea de rastel în secolele XVIII–XIX. Pentru a înțelege mai bine cum funcționa în epocă o astfel de carantină, a fost necesară o prezentare generală a organizării interne a carantinelor. Am încercat să interpretez aceste informații pe baza Normativului din 1770 și din perspectiva unui călător suedez care, venind

din Imperiul Otoman și tranzitând Țara Românească, a petrecut în jurul anului 1786 perioada de carantină într-o astfel de instituție de graniță.

Partea centrală a lucrării cuprinde capitole în care sunt discutate și analizate carantinele ridicate în pasurile estice ale Carpaților Răsăriteni. Astfel, sunt prezentate cele patru carantine din partea estică a Transilvaniei: Oituz, Ciuc-Ghimeș, Gheorgheni-Pricske și Tulgheș (nu tratez carantinele care se aflau în Moldova). Trebuie să precizez că am reușit să reconstitui pe baza izvoarelor de arhivă numai anumite intervale din istoria fiecăreia. În cazul carantinei de la Pricske, am avut la dispoziție informații de la înființarea carantinei și până la mutarea sa la Tulgheș. La celelalte carantine, precum Oituz (1732–1799), Ghimeș (1732–1825) și Tulgheș (1808–1840), cercetările de arhivă s-au limitat doar la intervalele prezentate între paranteze.

Studierea problematicii carantinelor din estul Carpaților Răsăriteni a necesitat în primul rând o migăloasă exploatare a surselor de arhivă. Neavând o bibliografie specială dedicată subiectului, am încercat să reconstitui momentul înființării și mai apoi evoluția lor utilizând surse de arhivă și izvoare cartografice inedite.

Poziționarea geografică și strategică a celor patru pasuri, aflate pe rute comerciale de importanță majoră sau locală, a determinat locul de construire a carantinelor. Carantinele aflate în partea estică a Imperiul Habsburgic au fost ridicate în același timp, în anul 1732 și desființate în 1873. Excepție a făcut carantina de la Pricske care, după mutarea graniței, a fost desființată și transferată în 1808 la Tulgheș. Izvoarele scrise și cartografice au demonstrat existența mai multor etape de construcții/reconstrucții la fiecare dintre carantine. Prima fază, pe baza reglementărilor, a fost declanșată în 1732, dar nu în fiecare caz construcțiile au fost și finalizate (de ex. Oituz și Pricske), iar ce-a de-a doua s-a petrecut în ani '60 ai secolului al XVIII-lea.

Rolul anti-epidemic al carantinelor s-a concretizat prin pază sanitară și militară, prin controlul riguros al mișcării populației (migrația și emigrația), organizarea procesului de carantinare și dezinfectare, anchetarea și pedepsirea prevaricatorilor, dar și culegerea de informații de interes epidemic (uneori chiar de natură militară și economică) prin poliția sanitară. Apariția carantinelor în pasurile importante din Ținutul Secuiesc a adus la creșterea obligațiilor pentru locuitorii din zona graniței. Aprovizionarea carantinelor (a măcelăriei și a crâșmelor din pasuri), întreținerea permanentă a construcțiilor carantinele, a fortificațiilor de graniță și a drumurilor care trec prin pasuri, precum și asigurarea pazei permanente la graniță prin plăieși și mai târziu prin soldați grăniceri, au căzut în mare parte pe umerii localnicilor.

Prin reglementările sanitare, locuitorii zonei pasurilor au fost direct afectați economic, prin slăbirea schimburilor comerciale cu Moldova și îngrădirea transhumanței.

Carantinele au reprezentat culmea politicii antiepidemice implementate de Imperiul Habsburgic. Ele, împreună cu cordonul sanitar, pot fi interpretate metaforic ca un fel de „limes austriac” cu funcții multiple: antiepidemic, social, economic, politic și militar. Carantinele au reprezentat până la urmă un real succes în limitarea răspândirii ciumei și a altor boli, dar s-au dovedit a fi dezastruoase pentru comercianții din Transilvania, afectând schimburile comerciale cu Țările Române.

Pe lângă prezentarea cronologică a istoriei fiecărei carantine, pe baza izvoarelor de arhivă inedite și a surselor cartografice cercetate în arhivele din Austria și Ungaria, am cuprins în disertație și cercetările arheologice efectuate în 2015 la un turn de apărare (Cetatea Rákóczi) din pasul Ghimeș, precum și la fortificația și carantina de la Pricske (2009-2013, 2015-2017).

În cazul Cetății Rákóczi din pasul Ghimeș am reușit să identific prima fază de construcție a fortificației, care a avut o formă dreptunghiulară neregulată, cu lungime interioară de 11,60 m și o lățime interioară variabilă de 4,30×3,80 m. În privința periodizării diferitelor faze de construcție, în lipsa materialului arheologic databil, am utilizat analiza comparativă a surselor cartografice, dar și examinarea mortarului și a materialului folosit la construcție. Astfel, prima fază a cetății a fost datată înainte de 1768 (faza aceasta poate să fie și din secolul al XVII-lea), a doua în 1771 și a trei fază în secolul al XIX-lea. Săpăturile arheologice au avut o importanță majoră în identificarea zidurilor, având în vedere că pe baza surselor istorice și a celor cartografice nu s-a putut stabili cu certitudine structura și planul lor inițial, ceea ce era vital pentru reconstituirea cetății.

Carantinele aflate pe vechile drumuri comerciale de acces din și spre Transilvania în Moldova, precum Oituz, Ghimeș și Tulgheș sunt cunoscute, dar nu se știa aproape nimic despre o altă carantină aflată tot la granița estică a Carpaților Răsăriteni: Pricske. Față de alte carantine, aceasta funcționa pe lângă un pas mai puțin important (în 1778 au fost discuții privind transformarea carantinei într-un rastel secundar) și nu a avut un sistem defensiv complex, alcătuit din mai multe fortificații, ca la celelalte pasuri. Aici a existat numai un punct de supraveghere, o fortificație alcătuită dintr-un șanț și o palisadă pe vârful Pricske. De fapt, a fost o stație de importanță locală, o trecere pentru comercianții armeni din Gheorgheni și pentru localnicii din împrejurimi, care își duceau animalele la iernat în Moldova. Importanța sa este legată de dezvoltarea și de înflorirea orașului Gheorgheni în secolul al

XVIII-lea . Acest fapt este confirmat și de prezența pasului de la Pricske și a celui de la Ghimeș pe stema și ștampilele scaunelor Ciuc, Gheorgheni și Cașin din 1793.

Nucleul central al lucrării îl reprezintă, pe lângă analiza surselor scrise, prezentarea cercetărilor interdisciplinare (cercetări geomagnetice/georadar, reconstrucții tridimensionale, fotografii aeriene, analize arheozoologice etc.) și a săpăturilor arheologice efectuate la fortificația (2013, 2016–2017) și la carantina de la Pricske (2009–2013, 2015). Pricske a fost singura dintre carantine unde am reușit să acopăr integral istoria și evoluția sa cu surse de arhivă, dar, din nefericire, nu am descoperit planuri sau hărți asemănătoare celor ale carantinelor de la Oituz sau Ghimeș. Astfel, cercetările interdisciplinare, precum și săpăturile arheologice au avut un rol decisiv în reconstituirea planului carantinei. Cercetările interdisciplinare (georadar/geomagnetic) au ajutat la identificarea noilor construcții și au contribuit la stabilirea planului carantinei. Numeroasele campanii de cercetări arheologice, desfășurate atât la fortificație, cât și la carantină au adus noi informații privind structura construcțiilor de aici. În interiorul fortificației de pe vârful Pricske am descoperit o clădire de locuit cu o lungime maximă de 12 m și o lățime de 8 m, care a avut cel puțin trei încăperi realizate din bârne de lemn. Clădirea a ars la mijlocul secolului al XVIII-lea, astfel încât în cursul cercetărilor am identificat cahlele de teracotă din soba clădirii, prăbușită integral. Materialul (cahle și fragmente de pipe) descoperit în cursul cercetărilor arheologice indică utilizarea clădirii la începutul secolului al XVIII-lea. Clădirea nu a mai fost reconstruită ulterior.

La carantină au fost dezvelite în total șase construcții: patru clădiri de locuit și două grajduri. O singură clădire prezenta două încăperi (clădirea nr. 4; dimensiunea: 11,5 m × 5,40 m). Fundația clădiri era construită din pietre plate așezate una peste alta, iar elevația era din bârne de lemn. În încăperea vestică a clădirii am identificat o pivniță dreptunghiulară (3,60×2,20 m) adâncită sub nivelul de călcare contemporan cu 1,83 m, care a fost amenajată cu scânduri orizontale suprapuse și la fiecare un metru cu câte o bârne verticală, iar pe partea estică a fost construit un zid gros din piatră. Nivelul de călcare a fost din lemn (am surprins numai urmele sau amprenta grinzilor transversale care susțineau podeaua din lemn). În această clădire, în camera estică, a fost descoperită fundația unei sobe realizată din cărămizi, iar în cea vestică a fost dezvelită baza unui „cuptor” cu vatră deschisă. În ceea ce privește materialul arheologic găsit în pivniță, el este diferit față de cel găsit în restul clădirilor cercetate. După materialul arheologic, clădirea a funcționat la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea.

Celelalte trei clădiri de locuit (clădirea nr. 2, nr. 5 și nr. 6) au avut câte trei încăperi, fiind construite după același plan (în cazul clădirii nr. 5 a fost ridicată o anexă cu latrină pe partea sudică a clădirii, iar în clădirea nr. 2, sub încăperea vestică, s-a săpat o groapă de provizie cu un cadru de lemn) și având o orientare aproape identică (clădirea nr. 6 era orientată nord-sud). Ele prezentau dimensiuni variabile: lungimea era cuprinsă între 15,2–15,6 m și lățimea între 6,3–6,6 m. Încăperile estice și vestice au avut de obicei aceleași dimensiuni interioare, iar cea din mijloc, bucătăria, era mai mică și mai îngustă. Fundațiile clădirilor erau realizate din pietre legate cu mortar. Elevația zidului în apropierea sistemelor de încălzire (ca să susțină hornul și să împiedice incendierea clădirii) era integral din piatră, iar restul pereților au fost construiți din bârne de lemn. În fiecare încăpere a ieșit la suprafață câte o fundație de sobă. Astfel, am tratat separat, într-un subcapitol, fundațiile sobelor descoperite, iar în anumite cazuri am menționat și analogii de epocă sau reconstrucții grafice (pentru reconstrucție am făcut o statistică și o tipologie bazată pe ornamentele cahlilor plăci - vezi graficele aferente fiecărei clădiri de locuit). În privința amenajării interioare a clădirilor, s-a putut stabili că în încăperile laterale pardoseala era din lemn (fără excepție au fost surprinse urmele bânelor transversale de sub podeaua de lemn), iar în încăperea din mijloc, nivelul de călcare era realizat dintr-o pardoseală de cărămidă.

În apropierea fiecărei clădiri de locuit a existat câte un grajd cu șopron pentru animale și lucrurile celor care petreceau perioada de carantină sau locuiau permanent acolo. Grajdurile la carantina Pricske (clădirea nr. 1 și nr. 3) au fost ridicate după același plan (compuse din două încăperi: o încăpere închisă pentru animale, iar cealaltă un fel de șopron), singura diferență constând din dimensiunile lor variabile. La carantină am decopertat două asemenea construcții, dintre care una (clădirea nr. 3) era în preajma clădirii nr. 4, aparținând astfel acesteia. În cazul grajdului nr. 1 nu am săpat și clădirea de locuit de care aceasta aparținea. În afara clădirilor de locuit și a grajdurilor cercetate, nu am putut identifica urmele gardurile din lemn care separau clădirile între ele, despre care avem numeroase surse de arhivă și planuri de epocă. Să sperăm că cercetările viitoare vor aduce noutăți și în această privință.

Materialul arheologic descoperit în clădirile cu trei tracturi sau în preajma lor este relativ unitar. El se datează la mijlocul, dar mai ales în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Avem astfel certitudinea că aceste clădiri au fost construite și folosite în același timp, fapt dovedit și de repartizarea lor regulată pe planul general al carantinei. Clădirile dezvelite în cursul cercetărilor arheologice aparțineau atât personalului care deservea carantina (director, chirurg, soldați și slujitori), cât și celor care au fost internați aici. Având în vedere că zidurile

nu spun de obicei povești, iar materialul arheologic provenit din preajma lor, așa cum am precizat și mai devreme, este relativ unitar, identificarea locatarilor acestor clădiri este problematică. Încercarea de repartizare a clădirilor unora dintre locatari prin comparație cu planul carantinei din pasul Ghimeș a rămas fără succes. Din sursele scrise știm că aici nu s-au construit o capelă și o temniță, astfel încât lipsesc și locuințele aferente personalului acestora.

Cercetările arheologice sistematice efectuate la carantina Pricske au demonstrat că aceasta s-a bucurat de maxima sa perioadă de dezvoltare în a doua parte a secolului al XVIII-lea. Săpăturile au dovedit de asemenea că avem de a face cu un sistem unitar și complex de construcții (locuințe pentru personalul carantinei, grajduri, clădiri pentru cei care stăteau în carantină etc.) obligatoriu pentru desfășurarea activităților sanitare.

Materialul arheologic descoperit reflectă și anumite secvențe din viața cotidiană a personalului carantinei și a celor aflați în tranzit. În cei șase ani de cercetări arheologice efectuate la carantină (2009–2013, 2015) au ieșit la iveală aprox. 13.400 de obiecte, pe care le-am inventariat personal în colecția de arheologie a Muzeului Tarisznyás Márton din Gheorgheni. La carantina Pricske au fost descoperite diverse obiecte (cahle de teracotă, oale, farfurii, castroane, străchini, ulcioare, căni, pahare și butelii din sticlă, pipe, cuțite sau briști, piese de vestimentație sau componentele de armă de foc precum cremene de pușcă și fragmente de baionete), care se dovedesc deosebit de importante pentru cultura materială a secolelor XVIII–XIX din Transilvania. Cercetările de aici modifică cronologia anumitor tipuri de obiecte, deoarece piesele de la Pricske se datează precis între anii 1732–1808, adică perioada de funcționare a carantinei. Ținând cont că marea majoritate a materialului colectat se datează în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, nu am găsit prea multe analogii în Transilvania și am apelat astfel la descoperirile contemporane din Austria și din Ungaria. Lipsa cercetărilor arheologice privind epoca modernă a îngreunat prelucrarea elementelor de cultură materială, deoarece specialiștii din România nu au publicat materiale din acest secol, considerat prea „modern” pentru arheologie, iar pentru etnografie, prea „vechi”. Pentru arheologia epocii moderne, cercetările arheologice de la Pricske constituie o premieră. Săpăturile arheologice, împreună cu sursele documentare inedite și analizele arheozoologice, au contribuit la reconstituirea vieții cotidiene într-o carantină austriacă din veacul al XVIII-lea. De asemenea, acestea reprezintă o contribuție importantă la cunoașterea materialului arheologic caracteristic acestei perioade din estul Transilvaniei. În același timp, sper că am deschis o altă perspectivă asupra acestui subiect, prin racordarea descoperirilor arheologice cu sursele scrise sau imaginile grafice din epocă.

Ultimul capitol, cel de al șaptelea, prezintă pe scurt istoria carantinei de la Tulgheș, bazată tot pe sursele scrise și pe izvoarele cartografice. Și în acest caz am respectat metodologia folosită anterior, prezentându-le cronologic.

În lucrarea din față am urmărit să ating cât mai multe aspecte privind administrarea și organizarea carantinelor. Prin înșiruirea cronologică a evenimentelor din sursele de arhivă, prin prezentarea surselor cartografice și a rezultatelor cercetărilor arheologice sper că am reușit să aduc o contribuție importantă în acest sens. Cercetările viitoare, realizarea unei documentări de arhivă mult mai temeinice, ar trebui să clarifice și alte aspecte din istoria celor patru carantine și implicațiile pe care acestea le-au avut în sistemul antiepidemic habsburgic. De asemenea, prin studierea surselor de arhivă și cercetarea de teren a instituțiilor carantinele din sudul Transilvaniei, s-ar putea realiza o analiză comparativă care să contribuie la o imagine mai exactă a acestor aspecte din istoria transilvăneană.

Prin această cercetare am dorit să fac o prezentare coerentă a istoriei și evoluției carantinelor din pasurile estice ale Carpaților Răsăriteni. Sunt conștientă că sunt necesari mai mulți ani de cercetare atât în arhive cât și pe teren. Continuarea studiilor în arhivele din Sfântu-Gheorghe, Miercurea-Ciuc, Brașov, Sibiu, Budapesta și Viena vor aduce cu siguranță noi informații și aspecte semnificative care vor completa și vor întregi istoria carantinelor din partea estică a Transilvaniei. Nici din punct de vedere arheologic nu am epuizat subiectul. Cercetările viitoare la celelalte carantine, precum și periegezele sistematice efectuate pe traseul drumurilor de plai, depistarea urmelor locuințelor de cordon sau a punctelor de supraveghere ar putea constitui direcții de investigație suplimentare.